

ՀԱՅԱՍՏԱՆԿԱՆ

Կ Ե Ր Ս Ա Ս Տ Ա Ն Ք

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

□ ○ □

Որքան կարևոր է խնդիրս հայ կրօնապատմական տեսակիրտով, նոյնքան անխնամ թողուած է ցարդ մեր պատմագիտաց կողմանէ, Միայն Հ. Խնճիճեան¹ ծանօթ է ինձ զբաղած անով, և այն ալ հարևանցի կերպով, Հ. Ալիշան իւր գործոց մէջ ցիրուցան յիշատակութիւններ միայն ունի: Իսկ Կ. Կոստանեանց իւր համառօտ աշխատութեան² մէջ բոլորովին անտեսեց զայն: Մեր պատմութեան այս բացն է, — արդիւնք մեծաւ մասամբ արքերաց սակաւութեան ու մթութեան, — զոր պիտի փորձեմ լեցնել ներկայ ցննութեամբս:

1. — Քրիստոնէական կուսակրօնութեան զաղափարը, արանց և կանանց համար միանգամայն, կը սկսի Աւետարանին հետ: Անոր առաջին գովեստը հիւսեց նոյն ինքն Եկեղեցւոյ աստուածային Հիմնադիրն³, զոր կրկնեցին իւր աշակերտները, և մասնաւորապէս Պաւլոս առաքեալը⁴: Սա խօսելով «կուսանաց» մասին, որ ներկայ ուսումնասիրութեանս նիւթը կը կազմեն, կը քաջալերէ զանոնք, խրատելով «հաւատարիմ լինել» իրենց վիճակին, համարելով թէ «այնպէս լաւ իցէ», և լաւութեան պատճառներն ալ կը թուէ⁵: Յովհաննէս արքայութեան մէջ աւելի փառաւորեալ տեսաւ զանոնք⁶. և փիլիպպոս սարկաւազի չորս դասերէն էին «կոյսք մարգարէք»⁷, կուսութեամբ մարգարէական շնորհին արժանացած:

Այդ ժամանակի կուսանք հաւաքական կեանք չունին, այլ իւրաքանչիւրն իւր հայրենի տան մէջ կը բնակէ⁸: Բայց ունին

որոշ վիճակ մը, զոր առաքեալը կը սահմանէ «հաւատք» բառով: Խօսելով կամաւոր այրիութեան մասին, որ կուսութեան նմանակից վիճակ մ'էր, կը յանդիմանէ թեթեւաբարոյ այրիները, որ «զառաջին հաստուն արհամարհեցին»⁹: Միանգամայն կը գծէ մեզ «ստոյգ այրեաց» կենցաղավարութեան եղանակը. «մենացեալ յուսացեալ յԱստուած, և կանխեալ յաղօթս և ի խնդրուածս զցայգ և զցերեկ»¹⁰, ուսկից չէր զանազաներ կուսանին կեանքն ալ՝ որ «հոգայ զՏեառն, զի իցէ սուրբ մարմնով և հոգւով». և որ ընտրած էր զայն՝ «վասն պարկեշտութեան և հպատակութեան Տեառն՝ առանց զրադանաց»¹¹:

Յետ առաքելոց կը շարունակուի նոյն վիճակը մի և նոյն ձևով: Ս. Կղեմէս, աշակերտ և յաջորդ Պետրոսի, իւր ձեռք տուաւ փաւրա Դոմիտրիլայի՝ կուսական ջորը¹²: Ս. Յուստինոս 138 թուին կը յիշէ «մեծ բազմութիւն մ'անձանց երկու սեռէ», 60-70 տարեկան, որոնք «ի մանկութենէ» նուիրուած էին ու «կը յարատեւն ողջնորհութեան մէջ»¹³: Նոյնը կը հաստատեն Աթենազոր 176 թուականին¹⁴, Ս. Կիպրիանոս Գ. դարու կիսուն¹⁵, և ուրիշներ¹⁶: Ըստ վերջնոյդ՝ անոնց ուխտն անքակտելի էր. և չունենալով տակաւին յատուկ մենաստան՝ կը շարունակէին բռնակել իրենց հայրենի տան մէջ, հեռի արանց ակնարկէն ու խօսակցութենէն: Եթէ բաւական ոռհրիկ չունենային՝ եկեղեցին կը նպաստէր հաւատացելոց նուէրներով¹⁷:

Եկեղեցին երբ Գ. դարուն ստացաւ իւր խաղաղութիւնը, կուսանաց թիւն ալ ընդարձակեցաւ: Ոսկեբերանի օրով, որ է դէպ ի վերջերը նոյն դարուն, կրնար նա վկայել՝ թէ «բազում են կուսանք քան

1. Հնախօս. Գ., 214-7. — 2. Հայոց վանքերը, 1886. — 3. Մատթ. Իթ. 20. ԺԹ, 11-12. Ղ. Ի. 34. — 4. Ա. Կոր. Է. 1-9. — 5. Անդ. 25-38. — 6. Յայտ. ԺԵ, 4. — 7. Գործք Առ. ԻԱ, 9. — 8. Ա. Կոր. Է. 37. — 9. Ա. Տիմ. Ե, 12. — 10. Ա. Տիմ. Ե, 5. —

11. Ա. Կոր. Ե, 34-5. — 12. Ռոմ. Վիպ. մայ. 7. — 13. Զատագ. Ա, 15. — 14. Դեռսկ. Վա. քրիստ. 1Գ. — 15. Վասն զգիտ. կուս. Գ. — 16. Հմմտ. Իմ քնն. Ի Բիզանդիոն, Ի 16 Հոկտ. 1906. — 17. Martigny, Dict. 795.

զառնականայս, որչափ յաճախեաց կուսութիւն քան զամուսնութիւն¹։ Նոյն հայրապետը կը նկարագրէ անոնց խնամքը կենցաղավարութիւնն ալ², որ իրեն ու մեր զարմանքը կը շարժէ։ Խաղաղութիւնը կը նպաստէ անոնց նաեւ միասին հաւաքուելու և միաբանական կեանք վարելու, որով կը սկսի կուսաստանաց գոյութիւնը։ Կրօնաւորաց հաւաքական ընկալութեան հիմնադիր Ս. Անտոն անապատականը կը թուի նաեւ կուսանոցաց առաջին հեղինակը, Դ զարու առաջին քառորդին։ Եզրիպտոսի մէջ արդարեւ կուսանաց վանք մը կը հաստատէ նա, անոր զլուխ կարգելով իւր քոյրը, կ'ըսէ Ս. Աթանաս³։ Նոյնն ըրաւ Պաղեստինի մէջ նաեւ Ս. Պախումէոս⁴ նոյն զարու երկրորդ քառորդին երկու կուսանոցներ հաստատելով։ Ս. Բարսեղ ալ նոյն զարու երրորդ քառորդին վերջերս կուսոյց բազմութիւ կուսաստաններ Պոնտոսի և Կոստանդուպոլիս մէջ։ Նաեւ Արեւմտեղ Դ զարէն հետեւեցաւ արեւելեայ օրինակին, և բազմացուց կուսանաց մենաստաններ⁵։

2. — Անցնելով ի Հայաստան, կուսաստանաց գոյութեան հնագոյն շրջանին ի վկայութիւն՝ ունինք Խորենացւոյն վերագրուած առ Սահակ արքրուծի նամակին տեղեկութիւնը, թէ Բարթողիմէոս առաքելը Նոզեաց վանոց մէջ կը հիմնէ եկեղեցի մը, հանդուարաւն խստուածածնի պատկերին, և «տայ զնա սուր կաննցն», որոց զլուխ կը կարգէ երեք կուսաններ, և «զայլ կանայսն ընդ ձեռամբ նոցա կացուցանէ», շինելով խրճիթներ անոնց բնակութեան համար⁶։ Հարկ չկայ յոգնելու հաստատելու համար այս տեղեկութեան անյարմարութիւնը առաքելական շրջանին, և անմիաբանութիւնը մեր տեսած ընդհանուր և ստոյգ պատմութեան հետ։ Յետնագոյն սովորութեան վրայ հիմնած է զայն պատմիչը։

Այսպէս կ'ընենք և Ազատագրողի ուսկեղարեան խմբագրչին գործն ալ, որ Գ զարու վերջերը Հոռովայ մէջ կը գնէ «արգելափան մի կուսանաց»⁷, որոյ զլուխ է Գայիանէ, և զանոնց կը փախցնէ ի Հայաստան՝ ազատելու համար զՀոփսիսի մէջ Դիոկղետիանոսի ճանկերէն։ Ս. Հոփսիսի մէջ կրնար կուսան մը լինել, և իւր հաւատարիմ կրօնակիցներէն բերուիլ⁸ ու նահատակուիլ ի Հայս։ Բայց այդ պահուն կուսաստանը դեռ անծանօթ են։

Յառաջ կու գանք. և Լուսաւորչի օրով, որ է Դ զարու առաջին քառորդին, տալ կաւին որ և է հետք չկայ մեր երկրին մէջ, թող թէ կանանց, այլ արանց կանոնաւոր վանքերու անգամ։ Ինք՝ հայ եկեղեցւոյ հիմնադիրը՝ «բազում և անհամար զունդս զունդս վանականաց ի շէնս և յանշէնս, դաշտական շինակեացս և լեռնակեացս, անձաւամուտս և արգելական հաստատէր», կ'ըսէ Ազատագրողս⁹։ Ստոյգ են վիպականն պատմագրիս խօսքերը. կրնանք համոզուիլ՝ թէ Լուսաւորիչ կրցաւ հետեւիլ Եզրիպտոսի իրեն դեռ ժամանակակից ու հետարեւել անապատականին օրինակին, և հաստատեց կրօնաւորաց համախմբութիւններ, «զունդս զունդս», կամ մենանոցներ, ինչպէս յետոյ կը յարէ՝ թէ նոյն հայրապետն առնելով աշակերտներ «յուրաքանչիւր մեւնաստանաց», կ'ընէ ճգնելու լծրանց վերայ¹⁰, թէ ընդհակառակն նոյն պատմութեան Ե զարու խմբագրիչը կը նկատէ ու կը նկարագրէ զՍ. Գրիգոր իւր ժամանակի գաղափարով, ինչ որ աւելի հաւանական կը թուի ինձ։

Իայց յամենայն զէպս այդ շրջանին շատ աւելի դժուարին էր՝ որ արդէն կուսաստաններ լինէին։ Անոր պայացոյց կըրնանք նկատել այն պարագայն՝ որ Տրդատ արքայ իւր քրոջ Խոսրովիդիստոյ համար, — որ շատ անգամ կ'երևի ու կը յիշուի

1. ՄԻԷ. ԲԶԲ. Ա., 817. — 2. Անտ.՝ 815. — 3. Վարդ Ս. Անտ. ԺԺ. — 4. Martigny, 476. Cabrol, Dict. 3095-6. — 5. Խորեն. Մատեն. 294. — 6. Ա.

գաթ. 113. — 7. Նոյն՝ 156. — 8. Նոյն՝ 629. — 9. Նոյն. 631.

քաղաքական կենսաց և բարեպաշտիկ գործերու մէջ, իբրեւ «Օրիորդ» կամ «մեծ Օրիորդ»¹, բայց չի ամուսնանար, գուշակել տալով մեզ իւր ընտրած կուսական վիճակը, և խորհնացիէն կոչուելով «կուսան համեստ»², — կը կառուցանէ Գառնոյ ամրոցին մէջ «տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք բարձր քանդակաւ»³, ուր օրիորդը միայնակ կը նուիրուի Աստուծոյ, չունենալով իրեն ուրիշ վիճակակիցներ՝ որոց հետ երթար կամ զորս իւր քով առնուր կենակցութեան. ինչպէս կը հետեի պատմչին խօսքէն՝ թէ այն տունն «ի համար քեռ իւրոյ» էր, ոչ թէ ուրիշ կուսանաց ևս յատուկ:

Առաջին և հաւաստի յիշատակութեան կուսաստանաց՝ կը հանդիպինք Դ դարու կիսէն յետոյ, Ս. Ներսիսի օրով: Սա դաստիարակուած ի կենսարիւ, և յոյն բարեկարգութեանց հմուտ և հետևող, զանազան գեղեցիկ նորոգութեանց հետ՝ զոր ըրաւ, «շինեաց, կ'ըսէ փառապան, կուսաստանս յամենայն գաւառս, զի որ միանգամ կուսանք և հաւատացեալք՝ իցեն՝ անդր ժողովեսցին»: Եթէ «շինեաց», ուրեմն փաստ մ'աւելի ունինք՝ թէ իւրմէ յառաջ չկային, մինչդեռ նոյն ինքն կը զգացնէ՝ թէ ազատ կուսաններ կը գտնուէին. «զի որ միանգամ կուսանք... իցեն»: Սակայն այդ առաջին մենաստանք դժբախտաբար երկար չտևեցին, և փոթորկի հանդիպեցան: Անկարգ թագաւորը Պապ՝ չհանդուրժելով անաշուտ հայրապետին կշտամբանաց, սպաննեց զայն. անոր բոլոր բարեկարգ և աշխարհաշէն գործերը քանդեց. կուսաստաններն ալ «աւերել» տուաւ, և կուսանքը հեթանոսաբար խայտառակութեան մատնեց⁴:

Ս. Ներսիսի յաջորդները, — զուցէ նոյն ինքն Սահակ, ժառանգ անոր արեան, հոգւոյն ու բարձր դաստիարակութեան, և ինքն իսկ հիմնադիր ու հաղորդ վանական

հաստատութեան մը հայրապետանոցին մէջ⁵, — կը յաջողին վերստին հաստատել զանոնք: Այնպէս որ Ե դարու կիսուն անոցմէ կան դարձեալ ու բաւական թիւով: Այդ պահուն իսկ Պարսիկներն ուզելով ընջել քրիստոնէութիւնը Հայաստանէն, բաց յայլոց կը պահանջէին՝ որ «հաւատացեալքն ի Քրիստոս արք և կանայք, որ բնակեալ են յիւրաքանչիւր մեկուեւոցս», ցրուին և աշխարհականանան⁶. Ուրեմն այդ կուսանոցը, որ արդէն բարգաւաճ են վարդանանց օրով, վաղուց հաստատուած լինելու են, ինչպէս ըսի: Եթէ վարդանանց բարեպաշտութիւնը չզխաւ Պարսից, բայց Հայոց պարտութիւնը և թշնամեաց կողմանէ աշխարհէն աւերն ինքնին ջնջած լինելու են կուսանոցները:

Սակայն մամիկոնեան վահանայ մարդպանութեան պարգևած խաղաղութեան ժամանակամիջոցին՝ կուսանք վերստին երևան կու գան. և այնքան յառաջ կ'երթան, որ անոնցմէ ոմանք իրենց կենցաղավարութեան եղանակովն իրենց վրայ կը հրաւիրեն ՅՀ. Մանդակունւոյն պաքները, որ այսպէս կ'ըսէ անոնց մասին. «Ոմանք ի կուսանաց, որք Քրիստոսի կամեցան հաճոյ լինել հանդերձիւ և կերպարանօք (միայն), որ է չարաշար ընդ նութիւն»⁷. Նոյնպէս կը տրուէի նաեւ Ոսկերբերան Բիւզանդիոնի կուսանաց դէմ⁸:

Յ.— Յետ հաստատելու կուսաստանաց գոյութիւնը մեր քով Դ—Ե դարերուն, որ ամենէն կարևոր շրջանն է, պէտք է հոս կանգ առնուր պահ մը քանի մը հարցերու վրայ, որ կը վերաբերին անոնց էութեան:

ա. Եւ նախ՝ թէ ինչ ձև կամ յօրնուած ունէին այդ կուսանոց⁹ կամ կուսաստանք կամ մեկուեւոցք¹⁰: Ս. Անտոնի հաստատած մենաստանք ուրիշ բան չէին, բայց խրճիթներ՝ զետեղուած իրարու մօտ, որոնց բնակիչք միաբանական

1. Աղթ. 600, 614, 620. — 2. խորհն. Բ, 2թ. — 3. Ներսի. Բ, 71. — 4. իմա հաստատարք. — 5. փառ. Ե, 1ա. — 6. խորհն. Գ, 1թ. — 7. Եղիշէ. Վեհա.

1893, էջ 94. — 8. Մանգ. 161. — 9. Մեհ. Բղթ. Ա, 68-71. — 10. Ոսկեր. Մեհ. Մարթ. Գ, էջ 8. — 11. Աստ.

կեանք կը վարէին: Ս. Պախոմէոս այդ խորհիւթներուն շրջափակ մ'ալ դրաւ, որով կ'անջատուէին հաղորդակցութենէ արտաքին աշխարհի հետ: Նոյնպէս էին այդ ճգնաւորին կառուցած կուսաստանքն ալ¹, Առաջին անգամ Ք զարու վերջերն ի կոստանդնուպոլիս, Պաղեստին և այլուր կը սկսին երկիւ իսկական վանքերը մէկ շէնքի մէջ²:

Հայ վանականը Դ զարու մէջ նոյնպէս խորթարեակ, Ե զարուն արդէն իրենք ալ ունէին մեծակառոյց մենաստաններ, որոց դէմ տրտուիչ կը բառնար Եղիշէ, ըսելով. «Շինուածք ապարանից մերոց յայտ առնեն» եթէ ոչ ունիւր մեք տաճար առանց ձեռագործի յերկինս, յոր մտանելոց են ամենայն դասը սոսկացելոցն յերկրաւոր ախտից»³: — Գալով կուսաստանաց, անոնք ալ ի սկզբան, այսինքն Դ զարուն և դեռ յետոյ ևս՝ խորհիւթներէ կը կազմուին: Չայս կը հաստատէ Հոգեաց վանուց վերոյիշեալ աւանդութիւնը՝ թէ Բարթողիմէոս «շինէ խորհրս վանիցն», ուր կը բնակեցնէ կուսանները⁴, խորհրացին գէորգիսմեանս դեռ ի Նրոս չհասած, կը հաստատէ ժամանակ մը Կորդուաց թմիրս գիւղին մէջ, ուր «խորհրս շինեալ բնակեցան», կ'ըսէ⁵: Իսկ Հայաստանի մէջ հասնելով, «փոքրագոյն խորհրս շինեալ» կը բնակին ի Տոսր⁶, Յետոյ Ազաթանգեղոս անոնց կայան կը նշանակէ Վաղարշապատու մօտ «Ի հնէառայաթիս այգեստանոյն»⁷, որ է հնձանի վրայ շինուած «յարկ» կամ ծածկոյթ. այս ինքն դարձեալ տեսակ մը խորհիւթ: Ասոնց նկարագիրը կը լրացնէ Փաստոս, գրելով թէ մեծն Ներսէս հաստատած կուսանոցները պախոմեանց պէս կ'ապահովցնէր «պարսպեալս և ամրացեալս», որպէս զի անոնց մարդ չմտեանար. «վասն աւանդոցն զգուշութեան»⁸: Այս պատճառաւ ալ Ազաթանգեղոս Հոփսմեանց ի Հոռով կարծեցեալ մենաստա-

նը կը կոչէ «արգելալանս մի կուսանաց» միանձնական լեռնական⁹:

Արդեօք այդ հեղինակները, որ միշտ խորհիւթ մասին կը խօսին, իրենց որով ալ դեռ սիրով սովորութենէն ազդուած են, թէ նախընթացին ծանօթութիւնն ունէին, և Ե զարուն կուսանք ալ արեղայից պէս հանգիստ վանքեր ունէին արդէն: Դժուարին է պատասխանել առ այժմ, չունենալով որ և է կուսան:

Բ. Մեծին Ներսիսի կուսաստանաց կենաց ծրագիրն է՝ «ի պահս և յաղօթս» անցնել¹⁰: Կուսանաց պահեցողութեան յատուկ սնունդն են ընդհզէնք, ինչպէս Ազաթանգեղոս կ'ըսէ Հոփսմեանց համար. «ընդակերս, զգաստացեալս, պարկեշտականս»: Իսկ աղօթից նկատմամբ կը գրէ այսպէս. «Չցայգ և զցերեկ և յամենայն ժամանակի փառատրութեամբ և օրհնութեամբ զկատարեալ աղօթսն իւրեանց առաքել ի բարձունս արժանի լինէին»¹¹: Նոյն պահեցողութիւնն՝ երեկոյի ճաշակմամբ միայն, և աղօթասիրութիւնը կը տեսնուի յոյն կուսաստանաց մէջ ալ, ըստ նկարագրին Ոսկերեարանի¹² և այլոց:

Յաճախապատում գիրքը կը խօսի նաև անոնց ուրիշ «բազմահանդէս առաքինութեանց» մասին, — չհաշուելով Մանդակունւոյն ակնարկած շեղութիւնները. — և նախ անոնց «հեղութեան», որ «պսակ է պարձանաց կուսանաց»: Յետոյ կը շարունակէ. «Չարթուցեալը, անվեհեր քաջութեամբ հնազանդեալը, և զհեղգութիւն և զյամառութիւն յորդորել ի հաւատ ճշմարտութեան. փոյթ յառաքելութեան զործասիրութիւն. անբակ աղօթիւր, յորդորեալ յիշատակօր, մտերիմ կամօր, խոնարհ շարժմամբը, քաղցր հնարիւր, սիրով սըրբութեամբ, կատարեալ պահուր սանձել զգոճակ և զաղտեղի խորհրդոցն շարժմունս յազմանէ շարին, շիջուցանել զհուր ցանկութեանն ջերմեանդ արտասուօր»:

1. Cabrol, II, 3093-4. — 2. Նոյն՝ 3095. — 3. Նոյն՝ 3153, 3159 ևս. — 4. Եղիշէ. 401. — 5. Խորհ. Մատեն. 295. — 6. Նոյն՝ 301. — 7. Նոյն՝

302. — 8. Ագաթ. 123. — 9. Փաս. Ե, 1ա. — 10. Ագաթ. 113. — 11. Փաս. Ե, 1ա. — 12. Ագաթ. 113. — 13. Մկ. Քղթ. Ա. 815.

բաց ունել զգուռն ողորմութեան ի պէտս կարօտելոց», և այլն¹:

գ. Ինչպէս կը հայթհայթէին իրենց անունը: Իրեք տեսակ եկամուտներ ունէին անոնք: Առաջինն էր «յաշխարհէ»². այս ինքն նպաստներէն՝ զոր բարեպաշտ անձինք կու տային, և մեծն Ներսէս իւր օրով կը յատկացնէր անոնց: Երկրորդն էր «յիւրաքանչիւր ընտանեաց»³, զոր կը ստանար ամէն կուսան, մանաւանդ անոնք որ ընչեղ ծնողաց զաւակներ էին: Եւ երրորդը ձեռագործներէ՝ զոր անոցմէ ճարտարները գիտէին պատրաստել ու կը վաճառէին. այսպէս Հոփսիմեանց մին կը շինէր «ուլունա ապակեղէն», որոյ գնէն կը հանէր, կ'ըսէ աւանդութիւնը, իւր և ընկերաց ոտնիկը⁴: Եւ որովհետեւ կուսանաց մէջ ձեռագործի յարմար անձինք բաւական թիւ մը կը կազմէին միշտ, կարող էին աղքատաց ալ նպաստել, ինչպէս ըսաւ Յաճախապատումը:

դ. Ոչ միայն կենցաղավարութեամբ, այլ զգեստով ալ կը տարբերէին անոնք աշխարհիկ կիներէ: Ասոր համար մոլեռանդ Պարսիկները Վարդանանց օրով կը պահանջէին՝ որ մեր միանձունը ու կուսանք «փոխեցնեն զհանդերձս իւրեանց ըստ աշխարհական կարգաց»⁵: Յետոյ երբ Պարսիկ մոզերն ու փուշտիպանք ի Հայաստան կը հասնին՝ անոնց կանայք կը յանդգին «պատառել զհանդերձս հաւատաւոր կանանցն»⁶: Եւ ըսան, դուստր մեծին վարդանայ, լըուելով ու զատուելով ուրացող ամուսնէն, «կրօնաւորական զգեստի կարգաւորութեամբ հանդիսանայր»⁷: Եւ Մանդակունին յիշեց կուսանաց որոշումն աշխարհականներէ նաեւ «հանդերձիւ»⁸: Այդ հանդերձին որակը բացատրուած կը տեսնենք աւելի յետագոյն վկայութեանց մէջ, զոր պիտի յիշեմ, իսկ ձեռն նկարա-

գրիւր կը վերապահեմ հայ տարագուց պատմութեան:

ե. Միայն առանձնութիւնն ու զգեստը չեն որ զանոնք հաւատաւոր կ'ընեն. այլ ուրիշ մ'ալ կը կատարէին՝ նոյն վիճակն ընդգրկելու պահուն, որոյ նիւթն էր ողջախոհութիւնը, ինչպէս կը հաստատեն Որիգենէս և Կիպրիանոս, որոցմէ վերջինս կը նշանակէ նաեւ պատիժներ՝ որ կը տրուէին ուխտագանցից: Նոյնը կը հաստատէ Ելուրիայի Ժողովն ալ իբր 300 թուականին⁹: Նոյնպէս էր նաև մեր քով. Հոփսիմեանք իրենց պարկեշտութեան սպառնացող վտանգին առջև կը դողային, «յիշեալ զուխոն սրբոյրեան... յոր մտեալ էին»¹⁰. և ողբալով կ'աղօթէին առ Աստուած, որպէս զի «մի շիջցին ճրագունք հաւատոյ ուխտի սրբոյրեան մերում»¹¹, որոյ նիւթ կը կազմէ նախպէս ողջախոհութիւնը. որոյ համար կը խնդրէին՝ «բզկուսութեան մարգարիտ հաւատոց մերոց» չմատնել հեթանոսաց ձեռքը¹². որովհետեւ, կ'ըսէին, «նմա (Քրիստոսի) նախնեաց զկուսութեան մեր»¹³: Յաճախապատումը կը հաստատէ ուխտին անխզելութիւնը, վկայելով վանականաց մասին՝ «մարմնով և արեամբ դաշնաւորեալք ի միաբանութիւն ըստ ուխտի և հրաժարման յաշխարհէս»¹⁴. և մեկնողները նմանեցնելով յիմար կուսանաց, որոց առջև փակ պիտի մնայ երկնային առաքատը¹⁵: Ինչ որ կ'ըսէ հեղինակս արեղայից մասին, պիտի իմանանք նաև անոնց վիճակակից կուսանաց համար:

զ. Ուշագրաւ է անոնց միաբանական կազմն ալ: Անոցմէ մին աւագագոյն է այլոց վրայ, և սովորաբար գլխաւոր կը կոչուի օտարներէն¹⁶. ուր կուսանք զայն կ'անուանեն «մայրն մեր և գլուխ»¹⁷, ինչ որ խորեանացին ալ կը կրկնէ անոնց պէս՝

1. Տգ. Վեհա. 108-9. — 2. Փաւս. Ե. 117. — 3. Նոյն՝ 119. — 4. Ագաթ. 128. — 5. Եղիշ. 94. — 6. Նոյն՝ 210, 213. — 7. Ագաթ. 118. — 8. Սոփր. Թ. 31. — 9. Առաք. 116. — 10. Ագաթ. 116. — 11. Ագաթ. 116. — 12. Նոյն՝ 119. — 13. Նոյն՝ 138. — 14. Ագաթ. 118. — 15. Ագաթ. 113. — 16. Ագաթ. 118. — 17. Սոփր. Թ. 31. — 18. Ագաթ. 116. — 19. Cabrol, II, 3082. — 20. Ագաթ. 116.

